

Art gòtic dels segles XIII i XIV al Pla de l'Estany,
(TORRES, A. & MONER, J., ed.), Quaderns, 27, CECB,
Banyoles, 2008, pp. 15-30.

El gòtic a Banyoles. Estat de la qüestió

Francesca ESPAÑOL
Universitat de Barcelona

Introducció

L'anàlisi dels testimonis del patrimoni monumental i artístic d'època gòtica conservats a Banyoles i als seus encontorns, que centra el present col·loqui, convida a emprendre un recorregut paral·lel a través de la historiografia que els ha anat descobrint i divulgant. El seguiment d'aquests treballs evidencia fins a quin punt l'atenció atorgada als vestigis baixmedievals d'aquest territori gironí discorre per camins comuns als de l'art català medieval.

En els llibres de viatges que per la seva cronologia precedeixen els primers treballs d'historiografia artística a Catalunya, ja s'esmenten i es descriuen sumàriament alguns edificis monumentals de la vila. És el cas de Francisco de Zamora, que en el seu diari redactat a les darreries del segle XVIII en parla en aquests termes: «*La plaza es grande, con buenos soportales (...) Hay monasterio de Benedictinos con el título de San Esteban, fundación antigua hecha en desierto, como dice su fundación. Como ha sido destruida por los franceses, se va reedificando no muy bien pocos años hace. En él hay algunos sepulcros con inscripciones que me ofreció el actual prior; en él noté los monjes con espadas, que es la primera vez que lo he visto. La iglesia, igualmente reedificada pocos años hace, no vale nada ni los altares tampoco. La parroquia, por el estilo gótico, es buena. Es de una nave pero los altares no valen nada. (...) fuimos a ver un trozo de muralla fuerte (...) indicando sus restos mucha antigüedad (...) Vi cerca de la iglesia una fuente parecida a la de Sarriá de ocho caras, con una pequeña inscripción*

*de la que sólo pudo sacarse el año de 1101. En el día no tiene agua aunque hay una fuente en el pueblo, de buena calidad».*¹

Tot i això, Banyoles va restar al marge dels dos volums dedicats a Catalunya dins el remarcable projecte editorial *Recuerdos y bellezas de España*, el més important d'època romàntica a la península i que tant de ressò tindrà en anys posteriors.² Sorpren aquest oblit, atès que aleshores la documentació més reculada del monestir de Sant Esteve ja gaudia d'una reputació historiogràfica nacional i internacional, segons ho testimonien els capítols que se li dediquen en els estudis sobre l'orde benedictina a la península. Si bé el Padre Fray Antonio Yepes (†1618)³ o Jeroni Pujades (†1635)⁴ se centren sobretot en el camp hagiogràfic, on segueixen al Pare Vicente Domènech,⁵ el francès Pere de Marca aborda la documentació del monestir des d'una perspectiva ben diferent,⁶ com ho fan també els autors de la *España Sagrada* i del *Viage literario a las iglesias de España*.⁷

En el marc d'una aproximació fonamentalment històrica, algun d'aquests erudits es va fer ressò dels objectes artístics atesorats en el si de l'església monàstica, com esdevé amb Villanueva, que esmenta particularment l'arqueta de Sant Martírià i un calze de plata del segle XIV, avui desaparegut, en el qual s'assenyala la presència de la inscripció: *verum corpus natum de Maria Ve*.⁸ En relació al reliquiari, es descriu i remarca amb autoritat la seva filiació gòtica: «*En la sacristía vi una arca de plata de buena labor gótica con varias figuras de Santos y Obispos con letreros dislocados, que la mandaron limpiar hace poco. En ella se coloca la arquilla de madera donde están los huesos de San Martiriano Obispo y Mártir los cuales conducen al convento de los padres Servitas sucesores de los Capuchinos en la ermita de dicho Santo, el día 23 de noviembre víspera de su fiesta*».⁹ Villanueva també reproduí alguna de les inscripcions epigràfiques del claustre i localitzà determinats enterraments abacials, commemorats mitjançant laudes d'època baix-medieval.¹⁰

¹ ZAMORA, F. de (1973); *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, pp. 316-319.

² PARCERISA, F.X., PIFERRER, P. & PI i MARGALL, F. (1839-s.a); *Recuerdos y bellezas de España*, 2 vols., Barcelona.

³ YEPES, Fray A. (1959); *Crónica General de la orden de San Benito*, Madrid, pp. 361-362. Les dades del monestir es limiten a la llegenda hagiogràfica de Sant Mer, el seu primer i legendari abat.

⁴ *Crónica Universal del Principado de Cataluña*, vol. V-VI, Barcelona, 1829, pp. 247-251.

⁵ *Los Santos de Cataluña*, Girona, 1630.

⁶ MARCA, P. (1688); *Marca hispanica sive limes hispanicus*, París.

⁷ MERINO, A. & CANAL, J. de la (1819); *España Sagrada*, vol. XLIII, Madrid, pp. 326-340; VILLANUEVA, J. (1850); *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIV, Madrid, pp. 240-263, i els documents XXV-XXVII de l'apèndix. Tot i que el text de Villanueva va ser publicat trenta anys més tard que el volum de l'*España Sagrada*, el redactat d'ambdós volums és pràcticament idèntic. El mateix Villanueva ho denuncia en diferents moments i apunta un monjo banyolí com a responsable. Segons se'ns diu, aquest darrer va fer arribar el text inèdit de Villanueva als autors de l'*España Sagrada*, sense advertir-los que no li pertanyia.

⁸ VILLANUEVA, J., *op. cit.*, p. 246.

⁹ *Ibidem*, p. 245.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 256-258.

Les aportacions del banyolí Pere Alsius i Torrent

El silenci que remarquem respecte Banyoles en els *Recuerdos y bellezas de España* potser hagués tingut més transcendència de no haver estat pel farmacèutic banyolí Pere Alsius i Torrent (1839-†1915) i les seves inquietuts i decidida vocació de vincular-se a les institucions culturals catalanes i espanyoles més prestigioses d'aleshores. Reputat com a arqueòleg, les seves recerques en el camp de la història són igualment remarcables. Fou membre de la Real Academia de Ciències i Arts de Barcelona i corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid,¹¹ la qual cosa l'apropà a la Comisión Provincial de Monumentos de Gerona, a través de la qual va contribuir a la salvaguarda puntual de determinats vestigis artístics que, per mitjà seu, van ingressar al museu provincial.¹² Figura també com a corresponent i soci delegat a Banyoles de l'Asociación Artístico Arqueológica Barcelonesa.¹³

Per aquesta via, va situar la vila i el patrimoni que aquesta custodiava a l'abast dels agents culturals del moment.¹⁴ El seu *Ensaig historich sobre la vila de Banyolas*, aparegut el 1872 i reeditat l'any 1895, no solament va ser un medi per fer conèixer als seus conciutadans tot el que tenia a veure amb el passat del seu poble nadiu i el seu territori,¹⁵ sinó que també fou un instrument òptim per divulgar-lo més enllà de Catalunya. La ressenya de la primera edició del llibre, apareguda a la revista de la *Real Academia de la Historia* l'any 1882, n'és una bona prova.¹⁶

Les successives visites dels membres de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques,¹⁷ de la qual Alsius era delegat a Banyoles, són el motor, entre d'altres,¹⁸ del ressò d'edificis com ara Santa Maria de Porqueras més enllà de l'àmbit local.¹⁹

¹¹ Fou nomenat el 25 de setembre de l'any 1874. El *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. LXVI, 1915, p. 320, es feu ressò de la seva mort.

¹² PLA CARGOL, J. (1948); «Comisión Provincial de Monumentos de Gerona», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, III, p. 179; *Ibidem*, V, 1950, p. 168.

¹³ S'assenyala aquesta dada a la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, III, 1901, p. III. Poc temps abans havia col·laborat amb aquesta publicació ALSIUS, P. (1898); «La Vall de Maria. Descobriments arqueològics», *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, II, pp. 483-487.

¹⁴ Ultra els treballs sobre Banyoles, cal esmentar el dedicat a Serinyà: *Serinyà. Reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad*, Asociación Literaria de Gerona, 1895; o, conjuntament amb Celestí PUJOL i CAMPS, el *Nomenclator geográfico-histórico de la provincia de Gerona*, Asociación Literaria de Gerona, 1883.

¹⁵ Recordem les referències en el si d'aquest estudi a les esglésies de Porqueras (pp. 79-80) i de Santa Maria dels Turers (p. 99), o bé al monestir de Sant Esteve (p. 245, 277, nota 1) i al seu retaule (p. 278), com també a l'arqueta de Sant Martíria (p. 279), entre d'altres.

¹⁶ Pel seu interès en el marc de la historiografia local, incorporem aquesta ressenya com a apèndix.

¹⁷ Consta una visita a Banyoles en el decurs de l'excursió a Besalú, Sant Joan les Fonts, Olot i Sant Joan de les Abadesses referenciada a *L'excursionista*, I, 1878-1881, pp. 734-736. Artur Osona va recórrer el 1880 Banyoles, Besalú i la Mare de Déu del Mont (*L'excursionista*, III, 1880, pp. 475-477); Ramon Aràbia i Pelegrí Casades i Gramatges ho van fer poc després (vegeu les notes 20 i 22).

¹⁸ Vegeu les referències reunides a *Enciclopèdia de l'Excursionisme*, vol. I, Barcelona, 1964.

¹⁹ PALAZUELOS, Vizconde de (1891); *Santa Maria de Porqueras. Monografía artística*, Asociación Literaria de Gerona.

Un dibuix de la portalada de l'església degut a Ramon Aràbia va acompanyar una de les primeres descripcions acurades del monument que veié la llum l'any 1883.²⁰ Com a resultat de la incidència que té l'indret en el context de l'excursionisme científic, probablement existeixen altres imatges contemporànies, encara inèdites, tant de la vila i de les seves antiguitats com del territori proper. Ho exemplifica un dibuix de Lluís Rigalt conservat al fons de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi. Datat l'any 1871, s'hi reproduïx l'exterior de la capella major de Santa Maria dels Turers.²¹

Alsius acompanyava personalment molts dels viatgers que van passar per Banyoles a les darreries del segle XIX. Un d'ells és Ramon Aràbia, que esmenta aquesta circumstància i el fet que la visita la van fer tot llegint la monografia de l'erudit banyolí; un altre és Pelegrí Casades i Gramatges que va recórrer Banyoles el mes d'abril de 1884.²² Es també en aquest mateix context que cal situar una iniciativa com la del *Calendari-guia de Banyoles y sa comarca* aparegut l'any 1890 (fig. 1).²³

El propi Pere Alsius, amb altres treballs sorgits de la seva mà, va contribuir decididament a la difusió de què parlem.²⁴ Ho proven els treballs posteriors d'altres historiadors. És el cas de Josep Gudiol, qui, a l'edició original de les seves *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, llibre aparegut l'any 1902, inclou una fotografia de l'arqueta banyolina que, segons assenyala, coneix mercès a l'ementat erudit,²⁵ i també els de Monsalvatje²⁶ o de Barraquer Roviralta,²⁷ que consagren sengles capítols al monestir de Sant Esteve en el context dels seus respectius estudis sobre el monaquisme català.

²⁰ ARÀBIA, R. (1883); «De Ripoll a Girona», *Anuari de l'Associació d'excursions catalana*, II 1882. La ressenya d'aquest llarg article, deguda a Víctor Balaguer i apareguda al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, VI, pp. 34-40, es fa ressò del mateix: «La población de Bañolas y sus alrededores ocupan luego muchas páginas del libro. Acompañado del distinguido Sr. Alsius, que ha escrito con gran detenimiento la historia de aquella villa, y con el libro de éste en la mano, el Sr. Arabia da los más minuciosos detalles y las más completas noticias sobre todo lo que visita, nos habla de sus recuerdos históricos, nos describe los monumentos y nos copia y presenta lápidas con inscripciones interesantes para la historia, rectificando de paso errores cometidos por Villanueva y por la *España Sagrada*».

²¹ DURÀ, V. (2002); *Catàleg del Museu de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, III. *Dibuixos de Lluís Rigalt*, dibuix 174. Barcelona. Potser correponen al llac de Banyoles altres dos dibuixos de Rigalt, sense datar, catalogats amb els números 175-176.

²² CASADES I GRAMATGES, P. (1888); «Banyoles, Porqueras, Besalú i Serinyà», *Memorias de la Asociación Catalanista*, VIII, pp. 134-311. La descripció del recorregut per Banyoles ocupa les pp. 141-215.

²³ Publicat a Barcelona l'any 1890 i del qual se'n va fer ressò la revista *Avenç* en el número del 30 de setembre de 1890.

²⁴ Vegeu els treballs citats a les notes 13 i 14 i la *Reseña histórica descriptiva de la gloriosa imagen de N. S. del Mont*, Asociación Literaria de Gerona 1879. Recordem, d'altra banda, que Alsius va deixar inèdit el seu «Ensayo histórico de la Yglesia parroquial de Sta. Maria de los Turers de Bañolas» (1870), que se serva a l'Arxiu Comarcal de Banyoles.

²⁵ *Op. cit.*, p. 465 i referències a pp. 465-466.

²⁶ MONSALVATJE I FOSSAS, F. (1904); *Noticias históricas del comtat de Besalú*, vol. XIV, Olot, pp. 151-160.

²⁷ BARRAQUER ROVIRALTA, C. (1906); *Las Casas de Religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, vol. I, Barcelona, pp. 48-59. Del mateix autor: *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, 4 vols., Barcelona, 1915-1917.

◆ Figura 1

Portada del «Caledari-guia de Banyoles y sa comarca» impulsat per Pere Alsius amb altres banyolins.

El patrimoni artístic medieval de Banyoles està present des d'aleshores en molts treballs de síntesi. Les construccions d'època romànica figuren a *L'Arquitectura romànica a Catalunya* de Puig i Cadafalch, Falguera i Goday.²⁸ J. Botet i Sisó en parla a bastament dins el capítol consagrat a la vila que hi ha a *Geografia General de Catalunya*: «En la Edat mitjana la vila havia estat envoltada de muralles, de les que avuy no.n queda rastre. La construcció més important es la església parroquial de Santa Maria, quina nau central gòtica es del segle XIII. En lo mes de febrer del present any (1810) s'hi va calar foc, deixant-la molt feta malbé. Prop d'ella hi havia una font publica anomenada del Túmul, construïda l'any 1442 y fà temps perduda (...) A més de la església parroquial de Santa Maria, hi ha a Banyoles les següents. La de Sant Esteve, que fou la del monestir de monjos benetsfins l'any 1835: la seva construcció data del segle XVIII, com lo monestir y lo claustre (...) De la antiga església y del vell monestir molt poch ne queda. Són d'esmentar un bonich retaule ab pintures d'escola flamenca, y la preciosa caxa o urna de plata que guarda les reliquies de Sant Martinà: aquesta es d'estil gòthic arquitectònic y data de la segona meitat del segle XV».²⁹

Alsius, però, no va ser l'únic interessat pel passat de la vila durant la segona meitat del segle XIX. Enric Claudi Girbal³⁰ o l'arxiver Eduardo González Hurtebise³¹ també van contribuir a la difusió de noves dades, que van ajudar a contextualitzar millor els seus monuments medievals. Per últim, tot i que la notícia va aparèixer en un àmbit força allunyat de l'àrea gironina, cal remarcar l'interès de la dada, recollida en un contracte, sobre la vila nadiua del pintor Francesc Solives, actiu a Sant Llorenç de Morunys avançat el segle XV (1480). Encara que d'aquest fet fins ara no se n'ha derivat cap evidència en el marc de l'art gòtic de Banyoles, en el contracte esmentat l'artífex es reconeix originari de la vila, i tal fet ha estat recollit per la historiografia artística des d'antic, particularment des de Salvador Sanpere i Miquel ençà.³²

La tasca desenvolupada per Pere Alsius s'emmarca plenament en l'ideari de la Renaixença, segons ho proven els seus interessos en relació amb la normalització del català. La carta adreçada per Alsius a Pere Aldavert el 24 d'agost de 1872, que es custodia entre els documents personals d'Antoni Aulèstia, és ben eloqüent d'aquestes inquietuds.³³

²⁸ PUIG I CADAFAALCH, J., FALGUERA I SIVILLA, A. & GODAY I CASALS, J. (1909-1918); *L'arquitectura romànica a Catalunya*, 3 vols., Barcelona.

²⁹ BOTET I SISÓ, J. (1911); «Banyoles», *Provincia de Gerona*, Geografia General de Catalunya, (CARRERAS CANDI, F., dir.), Barcelona, pp. 274-284.

³⁰ *Bañolas. Noticias históricas de esta villa*, Girona, 1863.

³¹ «Apuntes para la historia de Bañolas», *Revista de la Asociación Artística-Arqueológica Barcelonesa*, IV, 1903-1905, pp. 104-110.

³² La dada la va donar a conèixer PAGÈS I RUEDA, P. (1904); «Excursió al Ripollès i Alt Bergadà i Cardener», *Bulleti del Centre Excursionista de Catalunya*, XIV, p. 336, nota 1. SANPERE I MIQUEL, S. (1906); *Los cuatrocentistas catalanes*, vol. II, Barcelona, p. 198 i ss. Posteriorment, RIU, M. (1956); «Los Piquer de San Lorenzo de Morunys y el retablo de la Piedad de Francisco Solives de Bañolas», *Cuaderno del Centro Estudios Comarcales de Bañolas*, 4, pp. 45-61.

³³ Barcelona, Biblioteca de Catalunya: Papers d'Antoni Aulèstia (Ms. 129, fols. 139-140).

Lluís G. Constans

Després d'aquesta etapa inicial, l'historiador local que abordarà l'estudi de Banyoles i dels seus monuments amb el mateix esperit obert que havia caracteritzat Pere Alsius és Lluís G. Constans (†1955). Dins la seva àmplia producció destaca la monografia consagrada el 1947 al retaule de la marededéu de l'Escala i a l'arqueta de sant Martírià.³⁴ La qualitat d'ambdues realitzacions, tot i que anònimes, havia estat molt ponderada des d'antic. Ara, però, es posava a l'abast de tothom per mitjà de l'ampli repertori fotogràfic incorporat a la publicació, particularment en el cas del retaule, el qual, per part de la historiografia artística, ja era avaluat fonamentadament com un dels mobles pictòrics més rellevants de la seva època en el context internacional.³⁵ Tot i que el llibre de Constans se centra en dues realitzacions enquadrables dins del gòtic del segle XV, reuneix molta més informació que, per ser històrica, ajuda a perfilar l'abast litúrgic i devocional d'ambdós projectes artístics.

Posteriorment prendrà forma la seva monografia *Banyoles*, publicada per primer cop l'any 1951 i reeditada en anys posteriors.³⁶ Tot i tractar-se d'un treball divulgatiu, Constans va aprofitar la informació documental que havia anat aplegant en relació al *Diplomatari* per oferir visions noves sobre determinats monuments, com és el cas de la reedificació del claustre del monestir durant el segle XVII, un projecte que serà abordat monogràficament per l'historiador poc temps després.

Es deuen a Constans altres iniciatives rellevants que, tot i essent alienes a la història de l'art, aporten dades fonamentals per al coneixement dels seus testimonis medievals en l'àmbit local. És el cas de l'abadiologi del monestir de Sant Esteve aparegut l'any de la seva mort i en el qual, al costat de les corresponents dades biogràfiques, es recullen d'altres sobre els enterraments abacials al claustre i les laudes i inscripcions que els commemoraven.³⁷ Es tracta d'un treball molt sovint ignorat per la historiografia local que precedeix en uns anys la publicació del *Diplomatari*, indubtablement el seu projecte més ambiciós, que restarà inèdit fins molt després de la seva mort.³⁸

En aquesta compilació documental, el material aplegat ocupa sis volums i comprèn notícies capitals en relació al gòtic de Banyoles. És el cas, entre altres informacions, del nom del mestre d'obres Pere de Torroella de Fluvià, relacionat amb l'obra de

³⁴ *Dos obras maestras del arte gótico en Bañolas*, Banyoles, 1947.

³⁵ Vegeu la nota 46.

³⁶ Nova edició facsímil: Banyoles, 1981.

³⁷ «Monacologi de Banyoles», *Analecta Montserratensia*, VIII, 1954-1955, pp. 421-454.

³⁸ *Diplomatari de Banyoles*, 6 vols., Banyoles, 1985-1993.

Santa Maria dels Turers l'any 1293;³⁹ del projecte de reconstrucció de l'església del monestir amb posterioritat al terratrèmol de l'any 1431,⁴⁰ o la renovació de la seva façana i portal, de la qual informa un document de l'any 1530.⁴¹

Constans va ser l'ànima dels *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* apareguts d'ençà de 1948 i dins els quals van veure la llum les seves pròpies recerques, com ara l'estudi sobre el claustre del monestir.⁴² Enllà d'aquest context, va col·laborar també en revistes d'àmbit gironí com ara els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*.⁴³ Amb la seva desaparició l'any 1955, molts dels projectes impulsats per ell van mantenir la seva vitalitat, singularment l'arxiu i el Museu Arqueològic i Comarcal creat el 1943, que són centres de recerca local encara avui.

L'atenció dels historiadors forans envers Banyoles: entre el retaule de la marededéu de l'Escala i l'arqueta de Sant Martirià

Després de l'etapa que va de les darreries del segle XIX, amb Pere Alsius, a la producció historiogràfica de Lluís Constans, probablement la realització més ambiciosa és el *Catálogo Monumental de la Comarca de Bañolas*, aparegut en tres volums entre els anys 1970 i 1976.⁴⁴ No solament per les implicacions locals, sinó perquè des d'aleshores ha esdevingut un medi immillorable en el coneixement del patrimoni local més enllà dels límits d'aquest territori. Com es pot constatar dins els articles del present volum, moltes de les aportacions que s'hi fan han aprofitat com a punt de partida l'ampli apèndix fotogràfic reunit en ell.

Alguns dels monuments d'època gòtica custodiats a Banyoles temps abans de la desaparició de Lluís Constans ja havien estat reconeguts per la historiografia forana, com s'esdevé amb el retaule de la Mare de Déu de l'Escala. Ponderat com una realització capital de l'estil internacional a Catalunya, ja que l'origen català del pintor semblava incontestable mercès a les precisions fetes per l'historiador local,⁴⁵ ara era des de l'estranger que es reconeixia la qualitat del seu artífex i se la contrastava amb la dels mestres contemporanis, actius més enllà dels Pirineus (fig. 2).

³⁹ *Ibidem*, vol. II, Banyoles, 1987, doc. 427. Recordem que aquest mestre apareix documentat en relació amb l'obra de l'església de Santa Maria de Castell d'Empúries.

⁴⁰ *Diplomatari de Banyoles*, vol. IV, Banyoles, 1991, doc. 1065.

⁴¹ *Ibidem*, vol. V, Banyoles, 1992, doc. 1335.

⁴² «Los claustros del monasterio de Bañolas», *Cuadernos del Centro de Estudios Comarcals de Bañolas*, 1952.

⁴³ CONSTANS, L.G. (1951); «La canónica de Santa M^a. de las Olivas», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, VI, pp. 337-347.

⁴⁴ COROMINAS PLANELLAS, J.M^a. & MARQUÉS CASANOVAS, J. (1970-1976); *La Comarca de Bañolas*, 3 vols., «Catálogo Monumental de la Provincia de Gerona», Girona.

⁴⁵ CONSTANS, L.G. (1947); *Dos obras maestras del arte gótico...*, p. 61 i ss.

◆ Figura 2

El retaule de la Verge de l'Escala, acceptat pels historiadors com una realització capital de l'estil internacional.

Després de les aportacions fetes en aquest sentit per R. Chandler Post i Josep Gudiol,⁴⁶ insistia en la mateixa direcció un treball monogràfic de Judith Sobré-Berg aparegut l'any 1975 a la prestigiosa publicació francesa *Revue de l'Art*.⁴⁷ En ell –tot i que la identitat del pintor era encara una incògnita– es presentaven arguments inapelables que confirmaven els vincles internacionals de l'artífex, particularment en l'ús de determinades composicions.⁴⁸ L'aparició l'any 1979 d'una nota de Pere Freixas a la premsa gironina va avançar una dada publicada poc més tard a bastament al seu llibre *L'Art gòtic a Girona*. Se sabia finalment que era Joan Antígó qui havia pintat el retaule de la Mare de Déu de l'Escala entre els anys 1437-1439.⁴⁹

⁴⁶ POST, Ch.R. (1941); *A History of Spanish Painting*, vol. VIII, Harvard. GUDIOL RICART, J. (1955); *Pintura gòtica*, «Ars Hispaniae», IX, Madrid, pp. 112-117; MARQUÈS CASANOVAS, J. (1969); «El retaule gòtic de Banyoles», *Revista de Girona*, 49, pp. 32-36.

⁴⁷ «Le retable de Banyoles et le style international», *Revue de l'Art*, 28, 1975, pp. 33-39.

⁴⁸ És el cas de l'escena de la Presentació al Temple, idèntica a la que s'inclou a les «Belles Heures» del Duc de Berry (Brusel·les, Biblioteca Reial, ms. 11060-11061, fol. 98).

⁴⁹ FREIXAS CAMPS, P. afirma: «El mestre anònim de Banyoles és Joan Antígó, pintor quatrecentista de Girona», *Punt Diari*, Girona, edició 1-12-1979. Aquesta novetats es va recollir immediatament a: YARZA LUACES, J. (1980); *La Edad Media* (Historia del Arte, II), Madrid, p. 382. FREIXAS CAMPS, P. (1983); *L'art gòtic a Girona, segles XIII-XV*, Barcelona, pp. 180-182. Més recentment: MOLINA FIGUERAS, J. (1992); «Retaule de la Verge de l'Escala», *Catalunya Gòtica*, (catàleg exposició), Barcelona, pp. 292-293.

◆ Figura 3

L'arqueta de St. Martirià, en procés de recuperació després del seu robatori l'any 1980, obra mestre del taller dels Artau, una de les peces que més va interessar el viatger Villanueva.

Així l'obra, una realització del més alt nivell artístic, es va poder vincular finalment a una biografia artística de la qual fins aleshores només se'n coneixia el rastre documental.

En aquesta mateixa publicació es va donar a conèixer que l'artífex que havia dissenyat l'arqueta de Sant Martirià havia estat l'orfebre Francesc Artau I, i que havia realitzat el receptacle de format arquitectònic i les imatges de sant Feliu i sant Andreu entre els anys 1413-1415.⁵⁰ Es tractava d'un artífex àmpliament documentat a Girona a començament del segle XV (v. 1370-1428), pare, a més, d'un mestre argenter del mateix nom.⁵¹ D'altra banda, l'arqueta, després del seu robatori l'any 1980 i la recuperació d'alguns dels seus elements, va poder ser localitzada de nou mercès a la identificació de dues figuretes que en formaven part en el catàleg d'una

⁵⁰ FREIXAS CAMPS, P. *L'art gòtic...*, especialment pp. 239-240; més notícies a pp. 238-241.

⁵¹ Pel que fa a la figura d'un dels promotors de l'arqueta, l'abat Samasó, vegeu SOBREQÜÉS VIDAL, S. (1956); «Una il·lustre família banyolina. Els Samasó», *Homenatge a la memòria de Mn. Lluís G. Constans*, Banyoles, pp. 29-44. Sobre l'artífex: BATLLE PRATS, L. (1947-1951); «Documents per a la biografia i obra dels artistes gironins Francesc Artau i Pere Compte», *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, vol. II, Barcelona, pp. 139-144. BATLLE PRATS, L. (1977); «Sobre la muerte del platero gerundense Francisco Artau», *Revista de Gerona*, 78, pp. 37-38. DALMASES BALANÀ, N. de (1992); *Orfebreria catalana medieval. Barcelona 1300-1500*, vol. I, Barcelona, p. 135; vol. II, pp. 25-27.

subasta internacional l'any 1997.⁵² Pel que fa a les aportacions prèvies a la celebració del congrés, cal destacar la revisió documental del projecte duta a terme per A. Torres⁵³ i les apreciacions estilístiques i compositives que jo mateixa he realitzat, remarcant, d'una banda, els contactes amb l'obra de l'escultor Pere Oller,⁵⁴ i de l'altra el ressò que la composició de Pere Bernés al bancal del retaule major de la seu de Girona té en la que presideix un dels costats menors de l'arqueta de Banyoles, segons que vaig assenyalar en el decurs del present col·loqui. En ambdós casos es mostra la Mare de Déu entronitzada i envoltada d'àngels, i l'única divergència entre les dues versions rau en el fet que la del segle XV està invertida respecte l'anterior. Tractant-se d'una realització vinculada tan estretament amb els tallers gironins, no ha d'estranyar-nos aquesta dependència, atès el caràcter emblemàtic que assoleix l'obra de Bernés des del moment en què va instal·lar-se al bell mig de la capella major de la catedral (fig. 3).

Al costat dels estudis que han aprofundit en el coneixement de les obres més rellevants del patrimoni artístic local de l'època baix medieval, hi ha aportacions referides al que podem considerar obres menors, com és el cas d'una obra feta en el marc dels tallers escultòrics gironins que es mouen a redós de les pedreres d'alabastre de Beuda.⁵⁵ Parlem de la Mare de Déu d'Esponellà, un model marià que adopta alguna de les particularitats del taller de Rieux, actiu al Llenguadoc durant bona part del segle XIV i el ressò del qual es farà sentir coetàniament a Catalunya (fig. 4).⁵⁶ També tenen un caràcter similar, per raó de la seriació a la qual obeeix el seu

⁵² Sotheby's, catàleg de venda Londres 2 juliol 1997, p. 19. La descoberta va tenir un gran ressò mediàtic i, com a resultat de tot plegat, la venda de les dues figuretes es va poder frenar. Poc després es descobria que la seva propietària tenia no solament aquestes peces, sinó les restants desaparegudes. Quan totes retornin finalment (les gestions són encara en curs) s'hauran recuperat la totalitat dels elements de l'arqueta banyolina, excepció feta de dues imatges que van ser venudes (sense que aleshores se n'identifiqués l'origen) a Londres el 12 de desembre de l'any 1991 per la mateixa casa de subhastes.

⁵³ TORRES i MOLINA, A. (1999): «L'arqueta de Sant Martíria», *Revista de Banyoles*, 800, pp. 30-33.

⁵⁴ Conferència a Banyoles el 19 de setembre de 1999, una intervenció recollida posteriorment per A. Torres en el treball citat a la nota 53.

⁵⁵ També s'adscriuen en aquesta producció alguna de les laudes sepulcral o heràldiques conservades al claustre del monestir, la fortuna historiogràfica de les quals és innegable. Recollides sistemàticament pels que d'ençà de començaments del segle XIX s'han fet ressò de l'abadiologi, el seu rastre en els treballs dedicats a Banyoles és ampli. Del conjunt cal destacar, però, el treball de calc i reproducció realitzat per algun membre del grup d'excursionisme científic, com esdevé amb Ramon Aràbia (treball citat a la nota 20), que reproduceix un total de 9 textos epigràfics i, particularment, la lauda sepulcral de l'abat Bernat de Vallespirans (*op. cit.*, pp. 350-351), que més tard serà reproduïda de nou per C. Barraquer i Roviralta a la seva obra *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*. Altrament, el treball de Pelegrí Casades (citat a la nota 22) inclou dos dibuixos de J. Llopis que reproduïxen els escuts dels abats Pau i Xammar (*op. cit.*, pp. 172-173).

⁵⁶ En el seu moment vaig apuntar les connexions estilístiques de la Verge d'Esponellà amb un cap servat al Museu Marès de Barcelona, com també una cronologia entorn a 1350 per a ambdues peces, que més endavant vaig precisar aproximant-les al taller de Rieux, la producció del qual es difon per tot el Llenguadoc en el decurs del segle XIV [ESPAÑOL BERTRAN, F. (1991): «Cap de Maredeu», *Catàleg d'escultura i pintura medievals*, Fons del Museu Frederic Marès, Barcelona, p. 354; ESPAÑOL BERTRAN, F. (1997): «El ressò de Rieux a les catedrals catalanes», *Lombard*, IX, p. 272]. Va estudiar aquestes imatges ampliant notablement la producció del taller al qual s'adscriuen CRISPÍ CANTÓN, M. (1992-1993): «Un grup de marededús gòtics: a propòsit de l'activitat d'un taller gironí a mitjan segle XIV», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXII, pp. 45-62.

◆ Figura 4

Marededéu d'Esponellà, un model marià que adopta alguna de les particularitats del «Taller de Rieux», actiu al Llenguadoc al segle XIV.

disseny, algunes piles baptismals conservades a la comarca. Realitzades amb calcària nummulítica, van ser fetes pels tallers de picapedrers gironins que també han deixat el seu rastre a Banyoles –en forma de materials prefabricats d'ús arquitectònic– en els capitells de fulla de lliri d'aigua i en les columnetes i bases que els sostenen al pati interior de la Pia Almoina.⁵⁷ Eren també gironins, més concretament olotins, els artífexs Pere de Fàbrega i Ramon d'Hòstoles, que van ser convocats per l'abat per fer una campana per al monestir l'any 1307.⁵⁸

Les pintures del timpà de Santa Maria dels Turers, recuperades després d'una afortunada restauració, no tenen el caràcter *estandarditzat* de les realitzacions anteriors. Ans el contrari, són de qualitat i s'emmarquen plenament en el primer gòtic gironí, com ho apunten les seves connexions amb el retaule de Vilobí d'Onyar. Aquest

⁵⁷ Una visió àmplia sobre aquesta producció a ESPAÑOL BERTRAN, F. (1999); «Materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica», *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, (Yarza, J. & Fité, E., ed.), Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 77-127. Més recentment: ESPAÑOL BERTRAN, F. (en premsa); «La producción seriada en calcàrea numulítica de los talleres de Girona (siglos XIII-XV)», *L'artista medieval. Convegno internazionale di studi promosso da Comune di Modena*, (Mòdena, 17-19 novembre 1999).

⁵⁸ PUIGVERT I GURT, X. (1996); «L'època medieval», *Quaderns d'Història d'Olot*, Olot, p. 71.

◆ Figura 5

Capitells de la portalada de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles.

moble remarcable, conegut amb l'esmentat apelatiu per localitzar-se en aquest indret en el moment en què va ser destruït, provenia de la capella de Santa Margarida, oberta a la capçalera de la catedral de Girona, i dit origen, alhora que la seva cronologia primerenca, són igualment incontestables.⁵⁹ El timpà de Santa Maria dels Turers no solament mostra una crucifixió d'acord amb una variant iconogràfica no exempta d'interès, sino que palesa els vincles de Banyoles amb els pintors més innovadors del moment. Igual que l'església de Santa Maria, d'un format arquitectònic absolutament novedós si considerem la seva cronologia, la portalada connecta plenament amb els paràmetres del primer gòtic gironí des d'un punt de vista escultòric, alhora que pictòric. Per aquest motiu, igual que remarquem el valor de la Crucifixió que presideix el timpà, hem de referir-nos a la modernitat dels motius fitomòrfics que presideixen els capitells de la portalada i al caràcter innovador de la seva expressió plàstica (fig. 5). D'alguna manera, el que s'hi plasma és equivalent al que mostren els capitells de la portalada de la marededéu del claustre de la catedral de Girona: la incidència del lèxic formal gòtic quan l'impacte d'aquest llenguatge artístic es comença a fer sentir a l'àmbit català en dominis molt diversos.

⁵⁹ ESPAÑOL BERTRAN, F. (1992-1993); «El retaule gòtic de Vilobí d'Onyar originari de la catedral de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXII, p. 41, nota 30.

APÈNDIX

Ressenya del llibre
Ensaig historich sobre la vila de Banyolas
 de Pere Alsius apareguda al *Boletín de la*
Real Academia de la Historia, II, 1882.

Cumpliendo el encargo que me hizo nuestro dignísimo Director, diré con brevedad lo bastante para formar juicio sobre el mérito de esta obra. Su autor, D. Pedro Alsius y Torrent, individuo, correspondiente de nuestra Academia, tan modesto como sabio é ilustrado, no ha querido que llevase otro título que el de *Ensayo histórico acerca de la villa de Bañolas*; pero á la verdad, leyendo este nutrido volumen, que pasa de 500 páginas en V, no vemos qué cosa mejor podría ser una historia exacta, metódica y completa. La riqueza del lenguaje, la elegancia del estilo, el copioso raudal de fuentes y documentos importantísimos, que ó bien se citan y rectifican, ó bien por vez primera se dan al público, colocan la obra del Sr. Alsius en grado superior entre las muchas que manifiestan actualmente el renacimiento de los buenos y sólidos estudios aplicados á la historia peculiar de los municipios é iglesias abaciales de España. La Historia general depende de la particular; y si nosotros la hemos de llevar al colmo de la perfeccion y al terreno de la enseñanza práctica, que su noble amplitud requiere, necesario se hace agradecer y fomentar por todos los medios que estén á nuestro alcance trabajos de esta índole y tan estimables como el que motiva este informe.

Para componer su libro, el Sr. Alsius ha tenido que luchar con preocupaciones nacidas al calor de la imaginacion popular, que abulta ó achica las escenas históricas, sin tener en cuenta ni la razón de las edades ni el carácter de las costumbres y leyes que las produjeron. Prueba de ello es el famoso *estany*, estanque ó lago de Bañolas, de unas dos millas de diámetro, cuyo cerco amenísimo, formado en parte por la vistosa falda de elevada sierra, brotó, algo después de alzarse en anfiteatro esas mismas montañas, por acción volcánica. En vez de la lava ardiente que un día rugió en el fondo del cráter, surgieron caños de agua sulfurosa que han dado nombre á la villa (*Bañolas*), y el lago mismo, que inexhausto se desangra por uno de sus cabos, llamado por esta razón *cabeza* del río *Sterry*, afluyente del Ter (*Tezer*). Este lago, señores, que si no en magnitud, por lo menos en belleza pintoresca, bien puede rivalizar con los más celebrados de Suiza é Italia, había sido hasta hoy objeto de falsas tradiciones, que trascendían á involucrar los verdaderos títulos de la propiedad privada. Decíase por la voz popular que ese gran receptáculo, ó fuente de la riqueza agrícola de Bañolas, no es anterior al siglo XIII, y aun se indicaba el nombre de la familia que con su industria rasgó la peña, por donde el manantial vino á extenderse en laguna. Nada de eso es verdad, ni resiste á la discusión de la Crítica. El Sr. Alsius allega documentos seguros é incontrovertibles, por donde aparece que á principios del siglo XI, el Papa Benedicto VIII confirmó la posesión que tuvo antes el Monasterio de Bañolas sobre el *estany* y sus pesquerías; y cita además una declaración del año 889 por el Obispo de Gerona Servus Dei, quien afirma que el Monasterio estaba en posesión de la iglesia de Santa Maria (hoy parroquial), situada *in capite stagni*, como lo está realmente mil años há. Mas como el Sr. Alsius ha cultivado, no menos que los históricos, los estudios geológicos, también por este lado ha sondeado la cuestión, por manera que su ensayo de indagación desciende hasta el primer fundamento de la Historia.

No son indiferentes á un escritor de tan buena ley los monumentos de la Edad prehistórica, instrumentos de sílice ó hachas de piedra, menhires, dólmenes, etc., hallados y recogidos dentro de las espesas breñas que coronan aquellas alturas. Examina las sepulturas abiertas en la viva roca de la ribera y casi al nivel de la superficie del lago, idénticas por su figura á las famosas de Olérdula y otros parajes del antiguo litoral ibero. Estas sepulturas quizá deban atribuirse á la gente ibérica, que llegó de seguro hasta el desagüe del Ródano y retrocedió probablemente desde el Póo, empujada por la Ligúrica.

Pasa luego el Sr. Alsius en revista los restos de cerámica romana que se encuentran rodeando casi toda la extensión de las riberas del lago; y de ellas ha publicado dos ó tres fragmentos de inscripciones, que no pasarán desatendidas á la observación de nuestro sapientísimo D. Emilio Hübnér, para complemento de la epigrafía romana de Cataluña. De la Edad visigoda nada, por desgracia, ha parecido aún. Asolada por los bárbaros la población romana que probablemente existió á orillas del famoso estanque, nada nos han dicho aquellas ruinas sobre si los hijos del Norte y los del Sur, esto es, visigodos ó musulmanes, plantearon allí residencia estable ó mantuvieron población de alguna valía. Un punto de luz se descubre en medio de tanta oscuridad, y es la aljama hebrea, cuyo nombre (*Mattha*) persevera con el de un pequeño barrio oriental y casi contiguo a la villa.

Dícese que en este barrio habitaron desde tiempo inmemorial los hijos de Israel, hasta que fueron expulsados de España por los Reyes Católicos; y la conjetura se corrobora con los nombres de otras poblaciones de la provincia de Gerona, como Matajudáica y Vilajuiga, que verosimilmente poseyeron los judíos durante la época visigoda y la de la invasión sarracena.

Los monumentos de la aljama Bañolense consisten en varios pergaminos del siglo XIV, algunos en rabínico, que posee actualmente el Hospicio de Gerona; y asimismo en otros recuerdos, entre los cuales coloca el Sr. Alsius las obras de un poeta hebreo del mismo siglo, Leon de Bañolas, cuya patria es dudosa.

Del cementerio hebreo ningún epitafio ha descubierto; pero no sera extraño que en breve ese venero de la *España semítica*, explotado por el Sr. Alsius, contribuya como el Monjuí Gerundense á enriquecer el tesoro de nuestras lápidas.

El monasterio celeberrimo de San Esteban se fundó á raíz de la reconquista de Gerona por las armas de Carlo Magno; y todas las memorias anteriores se eclipsaron ú ocultaron delante del resplandor que luego brotó de aquel foco de civilización y de cultura comercial y agrícola, creado por nuestros monjes benedictinos. Este foco de acción irradió un sin número de prioratos ó colonias (*cellulas*) desparramadas por toda la vertiente occidental del Pirineo hacia el mar; sin parar sino es en el cabo de Creus, junto al cual se alzó el no menos célebre monasterio de San Pedro de Rodas, hijuela en su principio del de Bañolas. El Sr. Alsius sigue paso á paso la vida de los abades bañolenses; y amplifica de tal manera esta larga serie de datos notabilísimos para la historia particular de la Villa y la general de Cataluña, con tantos y tales datos la avalora, que en su comparación deben llamarse ligerísimo esbozo las páginas que al monasterio dedicaron Villanueva en su *Viaje literario* y los PP. Merino y La Canal, en el tomo XLIII de la *España Sagrada*.

Cuando llegare el turno de una nueva edición para este volumen, nuestra Academia no podrá menos de agradecer y de tener en mucho la colección de documentos auténticos y hasta ahora desconocidos, que ha sabido recoger con grande afán y estudiar con igual acierto el Sr. Alsius. La historia del monasterio no le impide el tratar de propósito desde su origen la del municipio bañolense; y en este punto me incumbe afirmar que lo mucho y bueno que dice, todo ello es fruto de su trabajo. Las casas nobles, los escritores célebres, los guerreros insignes cuya historia traza con método, no le embargan tanto la atención, que le hagan olvidar lo que atañe al nacimiento y desarrollo de la agricultura, de la industria y del comercio. Señala y demuestra las causas que hicieron florecer á cada uno de estos ramos del progreso material, y juntamente aquellas que han contribuido ó todavía contribuyen á su defeción y ruina.

En suma; la obra del Sr. Alsius, es á mi parecer, digna de todo el aprecio de nuestra Real Academia, y tanto más, cuanto pudiéndola escribir con soltura y elegancia en la lengua de Castilla y granjearse por ello un renombre generalmente estimado, ha preferido sacrificar la flor al fruto, el brillo á la solidez y la pompa á la verdadera riqueza del sabio; pues ha creído que las páginas de este volumen, escritas en dialecto catalán muy puro y muy castizo, estarían al alcance de todos sus conciudadanos y de las gentes todas que cultivan aquellos campos ó llenan las fábricas industriosas. De este medio ha creído poder echar mano el señor Alsius para atajar la propaganda socialista que discurre allí con violencia no ya sorda, sino descarada y temible; puesto que proviene y se nutre de las chispas comuneras que nos invaden saltando por encima de los Pirineos. Esas gentes laboriosas, que van olvidando la integridad de costumbres y la gloria de sus mayores, necesitan para volver en sí la antorcha de la verdad que limpia, fija y da esplendor al recuerdo y al santo amor de la patria. *«Por esto les hablo en su lengua, me dijo un día el Autor, y les dedico mi obra.»*

Madrid 14 de Octubre de 1881.